เอกสารวิชาการส่วนบุคคล
(Individual Study)

ความรับผิดของผู้แทนนิติบุคคล กับคำวินิจฉัยของศาลรัฐธรรมนูญตามหลักสิทธิมนุษยชน

จัดทำโดย นางสุธีรา อุปพัทธางกูร
รหัส ๖๐๐๕๕๑

รายงานนี้เป็นส่วนหนึ่งของการอบรม
หลักสูตรหลักนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตย รุ่นที่ ๕
วิทยาลัยศาลรัฐธรรมนูญ
สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

ลิขสิทธิ์ของสำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

ความรับผิดของผู้แทนนิติบุคคลกับคำวินิจฉัยของศาลรัฐธรรมนูญ ตามหลักสิทธิมนุษยชน

นางสุธีรา อุปพัทธางกูร[๑]

บทคัดย่อ

หลังจากพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมบทบัญญัติแห่งกฎหมายที่เกี่ยวกับความรับผิดในทางอาญาของผู้แทนนิติบุคคล พ.ศ. ๒๕๖๐ ประกาศในราชกิจจานุเบกษาและมีผลบังคับใช้มาตั้งแต่วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐ เป็นผลให้บุคคลที่อยู่ในฐานะกรรมการผู้จัดการ ผู้จัดการ หรือบุคคลใดซึ่งต้องรับผิดชอบในการดำเนินงานของนิติบุคคลภายใต้บทกฎหมายจำนวนเจ็ดสิบหกฉบับ ได้รับการแก้ไขในส่วนของความรับผิดทางอาญาให้ไม่ต้องรับโทษทางอาญาร่วมกับการกระทำความผิดของนิติบุคคลเพียงเพราะสถานะที่ตนดำรงอยู่ในนิติบุคคลนั้นอีกต่อไป แต่หากเป็นกรณีที่ข้อเท็จจริงปรากฏว่า ผู้กระทำความผิดเป็นนิติบุคคลแล้วการกระทำความผิดของนิติบุคคลนั้นเกิดขึ้นมาจากการสั่งการหรือการกระทำของกรรมการ หรือผู้จัดการ หรือบุคคลใดซึ่งรับผิดชอบในการดำเนินงานของนิติบุคคลนั้น หรือในกรณีที่บุคคลดังกล่าวมีหน้าที่ต้องสั่งการหรือกระทำการ และละเว้นไม่สั่งการหรือไม่กระทำการ จนเป็นเหตุให้นิติบุคคลนั้นกระทำความผิด ผู้แทนนิติบุคคลก็ยังคงต้องรับโทษตามที่กฎหมายบัญญัติไว้สำหรับความผิดนั้นอยู่ต่อไป

ความน่าสนใจอยู่ในประเด็นที่มาของการแก้ไขบทกฎหมายที่เกี่ยวกับความรับผิดในทางอาญาของผู้แทนนิติบุคคลข้างต้นนี้ มาจากคำวินิจฉัยของศาลรัฐธรรมนูญที่ได้มีความเห็นไว้ในคำวินิจฉัยที่ ๑๒/๒๕๕๕, ที่ ๒/๒๕๕๖, ที่ ๑๐/๒๕๕๖, ที่ ๑๑/๒๕๕๖ และที่ ๑๙-๒๐/๒๕๕๖ ในประเด็นเกี่ยวกับความชอบด้วยกฎหมายตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐ มาตรา ๓๙ วรรคสอง ว่าด้วยสิทธิในกระบวนการยุติธรรมที่ได้วางหลักคุ้มครองและให้การรับรองว่าบุคคลจะไม่ถูกลงโทษทางอาญาจนกว่าจะมีพยานหลักฐานมาพิสูจน์ได้ว่าเป็นผู้กระทำความผิดตามรัฐธรรมนูญ ซึ่งในปัจจุบันรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ มาตรา ๒๙ วรรคสอง ก็ยังคงหลักการไว้เช่นเดิม เพื่อให้การคุ้มครองประชาชนเป็นไปอย่างเสมอภาคในกระบวนการยุติธรรมและเป็นไปตามหลักสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐานที่ประชาชนจะพึงได้รับ จึงนำมาสู่การวิเคราะห์ถึงเหตุผลและแก่นความคิดในคำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญที่ได้ตระหนักและเข้าใจถึงข้อเท็จจริงตามหลักสิทธิมนุษยชนหรือหลักการใดจนนำมาซึ่งการแก้ไขกฎหมายของฝ่ายนิติบัญญัติในเรื่องนี้

---

[๑] กรรมการผู้จัดการบริษัท ปากน้ำเท็กซ์ไทล์ จำกัด

หลักการทางกฎหมายตามมาตรฐานสากล

การเมืองการปกครองในประเทศไทยเป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่าอยู่ภายใต้การปกครองในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ที่มีระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม และมีรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย[๒] เป็นกฎหมายสูงสุดของประเทศ ซึ่งบทบัญญัติแห่งกฎหมายอื่นใด รวมไปถึงกฎหรือข้อบังคับและการกระทำใดจะขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญไม่ได้ หากฝ่าฝืน ขัดหรือแย้งก็จะมีผลให้บทบัญญัติหรือการกระทำนั้นเป็นอันใช้บังคับมิได้[๓] หลักการและเจตนารมณ์ที่นำมาเป็นแนวทางของการร่างบทบัญญัติในแต่ละมาตราออกมาบังคับใช้ได้นั้นย่อมตั้งอยู่บนรากฐานของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ประเพณีการปกครองประเทศในระบอบประชาธิปไตย หลักธรรมาภิบาล หลักนิติธรรม หลักความสุจริต หลักความเสมอภาค หลักสิทธิมนุษยชน และอื่นๆ เหล่านี้ประกอบเข้าด้วยกันกับลักษณะสภาพสังคม เศรษฐกิจ วิถีชีวิต การดำรงตนของประชาชนในประเทศ โดยมุ่งหมายเพื่อให้เกิดประโยชน์สุขและความผาสุกแก่ประชาชนของประเทศชาติได้อย่างมั่นคงและยั่งยืน

หลักนิติธรรม (The rule of law) นั้นเป็นทั้งอุดมคติของระบบกฎหมายและอุดมการณ์ทางการเมือง ผู้นำประเทศทั่วโลกต่างอ้างว่า The rule of law เป็นหลักการสำคัญในการปกครองในประเทศของตน ที่หากจะนิยามหลักนิติธรรมในความหมายอย่างแคบที่มีความหมายเพียงการใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือในการปกครองโดยไม่มีข้อจำกัดใดๆ ในแง่กระบวนการและเนื้อหาของกฎหมาย หรืออาจเป็นความหมายอย่างกว้างที่รวมเอาหลักการประชาธิปไตยและหลักสิทธิมนุษยชนเข้าไว้ด้วยกัน และคุณค่าสำคัญของหลักนิติธรรมก็คือ ความแน่นอนทางกฎหมาย หลักประกันความคาดหวังทางกฎหมาย ความปลอดภัยจากการใช้อำนาจตามอำเภอใจ และเจ้าหน้าที่ของรัฐต้องใช้อำนาจตามหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ในกฎหมายเท่านั้น มีคำอธิบายจาก Thomas Bingham อดีต Lord Chief Justice of England and Wales ท่านได้อธิบายความหมายและองค์ประกอบของหลักนิติธรรมไว้อย่างน่าสนใจ และเมื่อได้นำมาปรับใช้กับกระบวนการยุติธรรมทางอาญาสามารถสรุปลักษณะการใช้อำนาจตามหลักนิติธรรมได้ดังต่อไปนี้[๔]

(๑) การใช้อำนาจของหน่วยงานในกระบวนการยุติธรรมต้องกระทำอย่างเป็นธรรมและอยู่ในขอบเขตของกฎหมาย และกฎหมายนั้นต้องตราขึ้นโดยกระบวนการประชาธิปไตย ประชาชนสามารถเข้าใจได้ง่าย เข้าถึงได้ ชัดเจน และคาดหมายได้

(๒) กฎหมายที่ให้อำนาจแก่หน่วยงานในกระบวนการยุติธรรมต้องรับรองและคุ้มครองสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐานของประชาชน ได้แก่ สิทธิที่จะมีชีวิต สิทธิที่จะไม่ถูกทรมานหรือได้รับการปฏิบัติหรือลงโทษที่ไร้มนุษยธรรมหรือหมิ่นศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ สิทธิที่จะไม่ถูกบังคับใช้แรงงาน สิทธิที่จะไม่ถูกลงโทษหากไม่มีกฎหมายกำหนดโทษไว้ล่วงหน้า สิทธิที่จะได้รับการเคารพความเป็นส่วนตัวและชีวิตครอบครัวเสรีภาพในความคิด มโนสำนึกและการนับถือศาสนา เสรีภาพในการแสดง

---

[๒] ในปัจจุบันคือรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ ประกาศใช้ในราชกิจจานุเบกษาและมีผลบังคับใช้เมื่อวันที่ ๖ เมษายน ๒๕๖๐ ซึ่งจากนี้จะอ้างถึงเพียงแค่ รัฐธรรมนูญ ให้เป็นที่เข้าใจโดยตลอดว่าคือรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันนี้

[๓] รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ มาตรา ๕ วรรคหนึ่ง

[๔] จาก *มองกระบวนการยุติธรรมทางอาญาผ่านการศึกษาเปรียบเทียบ (The Thai Criminal Justice System: A Comparative Perspective)* (น. ๑๗๗-๑๗๘), โดย ศุภกิจ แย้มประชา, ๒๕๕๘, กรุงเทพฯ : เจริญรัฐ.

ความคิดเห็น เสรีภาพในการรวมกลุ่มและสมาคม เสรีภาพในการสมรส และสิทธิที่จะไม่ถูกเลือกปฏิบัติ

(๓) การพิจารณาคดีอาญาต้องกระทำด้วยความเป็นธรรม โดยมีหลักการพื้นฐานคือ คู่ความทั้งสองฝ่ายต้องได้รับความเป็นธรรมอย่างเท่าเทียมกัน และความหมายของความเป็นธรรมในการพิจารณาคดีนี้พัฒนาไปตามยุคสมัย สิ่งที่เป็นธรรมในวันนี้อาจไม่เป็นธรรมในวันหน้าได้ และต้องมีผู้พิพากษาที่มีความเป็นอิสระ คืออิสระจากฝ่ายบริหารหรือรัฐบาล อิสระจากสายการบังคับบัญชา ผลประโยชน์ส่วนตัว พรรคการเมืองและกลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ สิ่งที่มีผลต่อการตัดสินใจมีแต่ข้อกฎหมายที่เกี่ยวข้องและข้อเท็จจริงในคดีเท่านั้น นอกจากความเป็นอิสระแล้ว ผู้พิพากษาต้องมีความเป็นกลาง (impartial) และปราศจากอคติ

(๔) การพิจารณาคดีต้องกระทำโดยเปิดเผย จำเลยต้องได้รับการสันนิษฐานว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ จำเลยต้องเข้าใจข้อกล่าวหา มีเวลาและทรัพยากรที่เพียงพอในการต่อสู้คดี มีสิทธิที่จะมีทนายความให้ความช่วยเหลือ มีสิทธิทราบและตรวจสอบพยานหลักฐานของโจทก์ หากไม่เข้าใจภาษาที่ใช้ในกระบวนพิจารณาต้องมีล่าม

(๕) การตัดสินใจใดๆ ของหน่วยงานในกระบวนการยุติธรรมต้องอ้างอิงจากกฎหมายเป็นหลัก การใช้ดุลพินิจเป็นข้อยกเว้น

(๖) หน่วยงานในกระบวนการยุติธรรมต้องบังคับใช้กฎหมายกับประชาชนอย่างเท่าเทียมกัน

(๗) การเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมของประชาชนต้องมีค่าใช้จ่ายน้อยและไม่ล่าช้า

(๘) กระบวนการยุติธรรมภายในประเทศต้องปฏิบัติให้สอดคล้องกับพันธกรณีตามกฎหมายระหว่างประเทศด้วย ไม่ใช่ว่าจะออกกฎหมายใดๆ มาใช้บังคับกับพลเมืองของตนก็ได้

หลักนิติธรรมสำหรับประเทศไทยในปัจจุบันนี้ ถือว่าเป็นหลักการที่ทุกภาคส่วนต่างก็มีความเข้าใจและให้ความสำคัญมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ส่งผลต่อการขับเคลื่อนประเทศให้ไปตามแนวนโยบายแห่งรัฐ ซึ่งรัฐธรรมนูญนั้นได้กำหนดให้รัฐต้องดำเนินการตรากฎหมายและกำหนดนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดิน โดยในส่วนของการตรากฎหมายขึ้นมาบังคับใช้โดยฝ่ายนิติบัญญัติ หากมีผลเป็นการจำกัดสิทธิหรือเสรีภาพของบุคคลก็จะต้องเป็นไปตามเงื่อนไขที่บัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญ และในกรณีที่รัฐธรรมนูญมิได้บัญญัติเงื่อนไขไว้ กฎหมายดังกล่าวต้องไม่ขัดต่อหลักนิติธรรม ไม่เพิ่มภาระหรือจำกัดสิทธิหรือเสรีภาพของบุคคลเกินสมควรแก่เหตุ และจะกระทบต่อศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของบุคคลมิได้ รวมทั้งต้องระบุเหตุผลความจำเป็นในการจำกัดสิทธิและเสรีภาพไว้ด้วย และกฎหมายดังกล่าวต้องมีผลใช้บังคับเป็นการทั่วไป ไม่มุ่งหมายให้ใช้บังคับแก่กรณีใดกรณีหนึ่งหรือแก่บุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นการเจาะจง[๕] ทั้งยังต้องมีบทบัญญัติเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมและการรับฟังความคิดเห็นของประชาชนทุกภาคส่วนอย่างทั่วถึง โดยเฉพาะเมื่อประชาชนต้องเข้ามาอยู่ในกระบวนการยุติธรรมด้วยแล้ว การบริหารจัดการในทุกด้านทุกมิติของกระบวนการยุติธรรมต้องเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นธรรม ไม่เลือกปฏิบัติ และให้ประชาชนทุกคนสามารถเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมได้[๖]

---

[๕] รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ มาตรา ๒๖

[๖] รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ มาตรา ๖๘

สำหรับกระบวนการยุติธรรมในคดีอาญานั้น จะถูกยกให้เป็นกระบวนการดำเนินคดีที่ส่งผลกระทบต่อสิทธิและเสรีภาพส่วนบุคคลมากที่สุดก็เป็นได้ เพราะเป็นกฎหมายที่มีขึ้นเพื่อคุ้มครองสังคม โดยบัญญัติวางหลักว่าการกระทำหรือไม่กระทำหรืองดเว้นการกระทำอย่างใดเป็นความผิดและกำหนดโทษไว้สำหรับความผิดนั้น บทลงโทษสำหรับผู้กระทำความผิดทางอาญาตั้งแต่อัตราโทษขั้นสูงสุดลดหลั่นมาสู่ขั้นเบาสุดจะประกอบด้วย โทษประหารชีวิต โทษจำคุก โทษกักขัง โทษปรับ และโทษริบทรัพย์สิน[๗] เห็นได้ว่า มาตรการลงโทษทางอาญา ๓ ใน ๕ สถาน คือ ประหารชีวิต จำคุก ปรับ จะเป็นบทกำหนดโทษหลักที่ถูกนำมาใช้ลงโทษผู้กระทำความผิดเป็นส่วนใหญ่ในกฎหมายที่มีโทษทางอาญา และเมื่อพิจารณารวมเข้ากับโทษกักขังไปด้วย เหล่านี้ล้วนแต่จะเป็นบทลงโทษที่มีผลไปกระทบต่อตัวบุคคลมากที่สุด โดยเฉพาะกับผู้ที่ต้องตกเป็นผู้ต้องหาหรือจำเลยในคดีอาญาด้วยแล้ว รัฐธรรมนูญจึงได้บัญญัติเน้นย้ำให้เห็นถึงความสำคัญของการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของบุคคลที่ต้องตกเป็นผู้ต้องหาหรือจำเลยในคดีอาญาเพิ่มเติมเข้าไปด้วยว่า ให้สันนิษฐานไว้ก่อนว่าผู้ต้องหาหรือจำเลยไม่มีความผิด และก่อนมีคำพิพากษาอันถึงที่สุดแสดงว่าบุคคลใดได้กระทำความผิด จะปฏิบัติต่อบุคคลนั้นเสมือนเป็นผู้กระทำความผิดมิได้[๘] ซึ่งก็คือหลักการสันนิษฐานความเป็นผู้บริสุทธิ์ (Presumption of Innocent) ที่คำนึงถึงสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐานนั่นเอง แท้จริงแล้วหลักการนี้มีที่มาจากหลักสิทธิมนุษยชนปรากฏอยู่ในปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (Universal Declaration of Human Rights) เป็นหลักการสากลที่นานาอารยประเทศให้การยอมรับและถือปฏิบัติกันโดยทั่วไปอย่างกว้างขวางในทุกระบบกฎหมาย ไม่ว่าประเทศนั้นจะใช้ระบบกฎหมาย common law หรือระบบกฎหมาย civil law และยิ่งเมื่อประเทศนั้นได้เข้าผูกพันตามกฎหมายระหว่างประเทศยิ่งต้องยอมรับและผูกพันตนให้ต้องปฏิบัติตามข้อตกลงที่ได้ทำร่วมกันเพื่อป้องกันปัญหาระหว่างประเทศที่อาจจะเกิดขึ้นได้ กล่าวคือ หากแม้ประเทศที่ไม่มีรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดบัญญัติเป็นลายลักษณ์อักษรให้ต้องปฏิบัติตาม หรือมีรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดแต่ไม่ได้มีบัญญัติหลักการนี้ไว้เป็นลายลักษณ์อักษร หรือในประเทศที่มีรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดแต่ทว่าประเทศกำลังอยู่ในสภาวะบ้านเมืองไม่มีรัฐธรรมนูญบังคับใช้ก็ตาม เห็นว่า ด้วยพันธกรณีและมาตรฐานขั้นต่ำในกฎหมายระหว่างประเทศ (Obligation and Minimum Standard under International Law) ที่แต่ละประเทศได้ตัดสินใจเข้าผูกพันเป็นภาคีอยู่ด้วยแล้ว ถือเป็นหลักกฎหมายตามมาตรฐานสากลให้ต้องปฏิบัติตามกันอย่างเคร่งครัดและหลีกเลี่ยงไม่ได้รวมทั้งกับประเทศไทยก็เช่นเดียวกันด้วย จึงเป็นสิทธิที่ประเทศไทยมีพันธกรณีต้องให้ความคุ้มครองตามกฎหมายระหว่างประเทศ

สิทธิมนุษยชนเป็นสิทธิที่ติดตัวมนุษย์มาแต่กำเนิด เป็นสิทธิที่ก่อตั้งมาจากความเป็นมนุษย์ ไม่ได้เป็นสิทธิที่รัฐหรือสังคมและใครคนใดคนหนึ่งมอบให้ แต่ด้วยเหตุที่เกิดเป็นมนุษย์จึงมีสิทธิเช่นว่านั้นติดตัวมา โดยไม่อาจที่จะพรากโอนหรือมอบต่อให้กับใครได้ บ่อเกิดแห่งสิทธิจึงมีที่มาจากธรรมชาติในความเป็นมนุษย์ ปัจเจกชนแต่ละคนไม่ต้องทำอะไรเพื่อให้เกิดสิทธิเพียงแต่เขาเกิดมาเป็นมนุษย์ สิทธิมาเป็นมนุษย์สิทธิมนุษยชนก็บังเกิดขึ้นแล้ว และติดตัวเขาตลอดไป โดยนัยนี้สิทธิ

---

[๗] ประมวลกฎหมายอาญา มาตรา ๑๘

[๘] รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ มาตรา ๒๙ วรรคสอง

มนุษยชนจึงเป็นสิทธิที่เกิดขึ้นเองและมนุษย์ทุกคนถือครองสิทธิดังกล่าวด้วยความชอบธรรม การพรากโอนสิทธิดังกล่าวเท่ากับพรากโอนความเป็นมนุษย์และหรือทำให้ความเป็นมนุษย์สิ้นสุดลง ด้วยเหตุนี้ นอกจากผู้อื่นไม่อาจพรากสิทธิดังกล่าวได้แล้ว ปัจเจกชนผู้ทรงสิทธิแต่ละคนก็ไม่สามารถโอนสิทธิดังกล่าวให้ใครได้เช่นกัน และถึงแม้ว่ากฎหมายจะบัญญัติรับรองสิทธิดังกล่าวไว้หรือไม่ก็ไม่สำคัญ เพราะธรรมชาติให้ทุกคนมีสิทธิดังกล่าวอย่างเท่าเทียมกันอยู่แล้ว และเมื่อมาผนวกเข้ากับการเกิดขึ้นและการขยายตัวของระบอบทนนิยมที่สอดรับกับการเมืองในระบอบประชาธิปไตยดังกล่าว ส่งผลให้สิทธิมนุษยชนได้รับการยอมรับและขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง สิทธิธรรมชาติของปัจเจกชนได้รับการคุ้มครองด้วยบทบัญญัติแห่งกฎหมาย ผู้ประกอบการจึงมีสิทธิและเสรีภาพในการลงทุนเช่นเดียวกับแรงงานที่มีสิทธิและเสรีภาพในการเข้าสู่ตลาดแรงงานและยิ่งเมื่อธุรกิจขยายตัวออกไป จึงต้องมีการควบคุมเพื่อไม่ให้เกิดการเอารัดเอาเปรียบสร้างปัญหาระหว่างชนชั้นแรงงานและชนชั้นผู้ประกอบการ การปรากฏขึ้นของปฏิญญาสากลและทางสหประชาชาติเองก็ได้ให้ความสำคัญมีการจัดทำกติการะหว่างประเทศ สัญญา อนุสัญญา ข้อตกลงระหว่างประเทศที่เกี่ยวข้องกับสิทธิมนุษยชนและจัดให้มีกลไกด้านสิทธิมนุษยชนในระดับต่างๆ ขึ้น จึงเป็นดังการเปิดศักราชใหม่ให้กับสิทธิมนุษยชนให้เป็นที่ยอมรับกันทางกฎหมายมากยิ่งขึ้นในระดับสากล[๙]

ประเทศไทยในฐานะที่เป็นประเทศภาคีสมาชิกขององค์การสหประชาชาติ และเป็นภาคีสมาชิกของกฎหมายระหว่างประเทศ ได้ส่งผลให้ประเทศไทยนั้นมีหน้าที่เกี่ยวกับสิทธิมนุษยชนครอบคลุมใน ๓ ด้าน คือ[๑๐]

(๑) หน้าที่ในการเคารพสิทธิ (duty to respect) ไม่ขัดขวางบุคคลที่เป็นผู้ทรงสิทธิในการที่บุคคลนั้นจะใช้สิทธิ เช่น สิทธิในครอบครัว สิทธิด้านสุขภาพ สิทธิที่จะเลือกรับการรักษา หรือดูแลสุขภาพของตนเอง

(๒) สิทธิในการปกป้องคุ้มครอง (duty to protect) รัฐมีหน้าที่ต้องปกป้องคุ้มครองไม่ให้บุคคลที่เป็นผู้ทรงสิทธิถูกละเมิดจากบุคคลที่สาม ที่อาจเป็นบุคคลธรรมดา องค์กร หรือหน่วยงานของรัฐ หรือจากนโยบายของรัฐเอง

(๓) หน้าที่ในการทำให้สิทธินั้นเป็นจริง (duty to fulfill) เป็นหน้าที่เชิงบวกที่รัฐจะต้องจัดหาหรือดำเนินการใดๆ เพื่อให้ผู้ทรงสิทธิได้บรรลุถึงสิทธิที่บุคคลนั้นมี โดยใช้มาตรการต่างๆ ทั้งด้านการกำหนดนโยบาย การตรากฎหมาย และการปฏิบัติเพื่อให้บุคคลได้รับสิทธิอย่างเต็มที่

ในส่วนของสิทธิที่ได้รับการรับรองจากสนธิสัญญาระหว่างประเทศด้านสิทธิมนุษยชนที่ประเทศไทยเป็นภาคีส่งผลต่อรัฐมีพันธกรณีที่จะต้องดำเนินการให้สอดคล้องเป็นไปตามมาตรฐานที่รับเอาไว้ ซึ่งปัจจุบันประเทศไทยได้เข้าเป็นภาคีสนธิสัญญาระหว่างประเทศด้านสิทธิมนุษยชนหลัก ๗

---

[๙] จาก *สิทธิมนุษยชนกับสังคมไทยและสังคมโลก (น.๓-๑๗)* โดย วัส ติงสมิตร, เอกสารประกอบการบรรยายหลักสูตรหลักนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตย รุ่นที่ ๕, ๕ กรกฎาคม ๒๕๖๐.

[๑๐] จาก *คำถาม-คำตอบ เกี่ยวกับตัวชี้วัดสิทธิมนุษยชน (น.๑๐)*, โดย วิชัย ศรีรัตน์, ๒๕๕๖, กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชน.

ฉบับด้วยกัน โดยแต่ละฉบับมีสาระสำคัญผูกพันให้ประเทศไทยมีพันธกรณีที่จะต้องปฏิบัติตาม ได้แก่[๑๑]

(๑) อนุสัญญาว่าด้วยการขจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีในทุกรูปแบบ (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Woman: CEDAW) มีผลใช้บังคับกับประเทศไทยเมื่อวันที่ ๘ กันยายน ๒๕๒๘

(๒) อนุสัญญาว่าด้วยสิทธิเด็ก (Convention on the Rights of the Child: CRC) มีผลใช้บังคับกับประเทศไทยเมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน ๒๕๓๕

(๓) กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง (International Covenant on Civil and Political Rights: ICCPR) มีผลใช้บังคับกับประเทศไทยเมื่อวันที่ ๓๐ มกราคม ๒๕๔๐

(๔) กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม (International Covenant on Economics, Social and Cultural Rights: ICESCR) มีผลใช้บังคับกับประเทศไทยเมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒

(๕) อนุสัญญาว่าด้วยการขจัดการเลือกปฏิบัติทางเชื้อชาติในทุกรูปแบบ (Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination: CERD) มีผลใช้บังคับกับประเทศไทยเมื่อวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๖

(๖) อนุสัญญาต่อต้านการทรมานและการปฏิบัติหรือการลงโทษอื่นที่โหดร้ายไร้มนุษยธรรม หรือย่ำยีศักดิ์ศรี (Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment: CAT) มีผลใช้บังคับกับประเทศไทยเมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๕๕๐

(๗) อนุสัญญาว่าด้วยสิทธิของคนพิการ (Convention on the Rights of Persons with Disabilities: CRPD) มีผลใช้บังคับกับประเทศไทยเมื่อวันที่ ๒๘ สิงหาคม ๒๕๕๑

ตามกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง (International Covenant on Civil and Political Rights: ICCPR) ข้างต้น สมัชชาใหญ่สหประชาชาติได้ให้การรับรองขึ้นเมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม ๒๕๐๙ และมีผลบังคับใช้เมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม ๒๕๑๙ สำหรับประเทศไทยได้ภาคยานุวัติ (Accession) [๑๒] เข้าเป็นภาคีของกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง (ICCPR) เมื่อวันที่ ๒๙ ตุลาคม ๒๕๓๙ โดยไม่ได้ตั้งข้อสงวนไว้แต่อย่างใด และมีผลใช้บังคับกับประเทศไทยเมื่อวันที่ ๓๐ มกราคม ๒๕๔๐ เป็นต้นมา แบ่งเนื้อหาออกเป็นหกส่วน ครอบคลุมสาระสำคัญเกี่ยวกับสิทธิต่างๆ ของประชาชนที่รัฐจะต้องให้ความคุ้มครอง ซึ่งเป็นหน้าที่ของรัฐจะต้องออกมาตรการมาใช้ภายในประเทศให้สอดคล้องกับกติการะหว่างประเทศนี้ กล่าวคือ สิทธิของบุคคลที่จะมีชีวิตและได้รับการคุ้มครองโดยกฎหมาย บุคคลจะไม่ถูกทรมาน สิทธิในเสรีภาพ และความปลอดภัยของร่างกาย บุคคลจะถูกจับกุมหรือควบคุมโดย

---

[๑๑] จาก *รายงานการประเมินสถานการณ์สิทธิมนุษยชนในประเทศไทยปี ๒๕๕๘ (น.๓)*, โดย คณะทำงานพัฒนาระบบการติดตามและประเมินสถานการณ์สิทธิมนุษยชน, ๒๕๕๘, กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชน.

[๑๒] ภาคยานุวัติ (Accession) หมายถึงการเข้าเป็นภาคีในสัญญาหลายฝ่ายหรือพหุภาคีหรือในสนธิสัญญาระหว่างประเทศ

อำเภอใจมิได้ ถูกลิดรอนเสรีภาพมิได้ บุคคลที่ถูกลิดรอนเสรีภาพ ต้องได้รับการปฏิบัติด้วยมนุษยธรรม ห้ามจำคุกอันเนื่องมาจากเหตุไม่สามารถชำระหนี้ตามสัญญา บุคคลทุกคนมีสิทธิเสรีภาพอยู่ในดินแดนของรัฐได้โดยชอบด้วยกฎหมาย สิทธิของคนต่างด้าวในดินแดนรัฐภาคี ความเสมอภาคในการพิจารณาของศาลและคณะตุลาการ บุคคลไม่ต้องรับผิดทางอาญาเพราะกระทำหรืองดเว้นกระทำการซึ่งในขณะกระทำไปไม่เป็นความผิดตามกฎหมายภายในหรือกฎหมายระหว่างประเทศ สิทธิที่จะได้รับการยอมรับว่าเป็นบุคคลตามกฎหมาย การไม่ถูกแทรกแซงความเป็นส่วนตัว ครอบครัว เคหสถาน หรือการติดต่อสื่อสารโดยพลการ เป็นต้น[๑๓] และกติการะหว่างประเทศนี้เองได้ถูกหยิบยกขึ้นมาพิจารณาวินิจฉัยประกอบความเห็นรวมเข้ากับหลักนิติธรรมและหลักการอื่นดังที่ปรากฏในคำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญที่ ๑๒/๒๕๕๔

ความรับผิดทางอาญาของผู้แทนนิติบุคคล

แนวทางของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเป็นการเปิดโอกาสให้ธุรกิจภาคเอกชนเข้ามามีบทบาทในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจของประเทศได้อย่างเสรี สร้างตลาดการแข่งขันทางการค้าให้เกิดมีขึ้น ก่อเกิดการสร้างงานสร้างอาชีพ การประกอบธุรกิจหลากหลายประเภทสินค้าและบริการบนความหลากหลายแนวคิดในการจัดตั้งรูปแบบธุรกิจในรูปแบบนิติบุคคลก็มีขึ้นมากกว่าที่จะไปดำเนินธุรกิจเพียงลำพังผู้เดียว และจากการร่วมทุนร่วมแรงรวมตัวกันเพื่อประกอบธุรกิจขึ้นในรูปแบบของนิติบุคคลที่ต้องช่วยกันก่อตั้ง คิด วางแผน พัฒนา แก้ไข ปรับปรุงสินค้าและหรือบริการของตน เพื่อให้ธุรกิจของตนบรรลุเป้าหมายและคงอยู่รอดต่อไปได้ ก่อให้เกิดการแข่งขันทางการตลาดด้วยชั้นเชิงกลวิธีทางธุรกิจเพื่อมุ่งแสวงหาผลประโยชน์แก่ภาคธุรกิจของตนจนเกินขอบเขต สร้างช่องทางการเอารัดเอาเปรียบกันทางธุรกิจ หรือกระทำการใดอันเป็นละเมิดสิทธิของบุคคลอื่น รวมทั้งเพิกเฉยหรือละเลยต่อการที่จะต้องรับผิดชอบต่อคนในสังคมส่วนรวมให้เกิดขึ้น หากปล่อยปละละเลยหรือมองข้ามการกระทำละเมิดสิทธิเหล่านี้ไปอาจจะนำมาซึ่งผลกระทบในเชิงลบต่อประเทศชาติได้ ภาครัฐจึงจำเป็นต้องเข้ามาแทรกแซงการประกอบการในภาคธุรกิจ โดยสร้างมาตรการทางกฎหมายขึ้นมาควบคุมความสงบเรียบร้อยของคนในสังคมและในระบบเศรษฐกิจประเทศ เช่น การออกกฎหมายมาควบคุมและมีมาตรการลงโทษทางอาญาที่รุนแรงสำหรับนิติบุคคลที่ฝ่าฝืนกฎหมายนั้น เป็นต้น

การลงโทษทางอาญาตามกฎหมายอันประกอบไปด้วย โทษประหารชีวิต โทษจำคุก โทษกักขัง โทษปรับ และโทษริบทรัพย์สิน จะมีผลกระทบต่อสิทธิและเสรีภาพส่วนบุคคลได้ จึงมีความเห็นต่างสำหรับการลงโทษนิติบุคคลเกิดขึ้น ทั้งฝ่ายที่เห็นว่านิติบุคคลรับผิดได้และมองว่านิติบุคคลรับผิดไม่ได้ ต่างฝ่ายต่างมีเหตุผลทางกฎหมายมาสนับสนุนความเห็นของตน สำหรับผู้เขียนแล้ว เห็นว่า นิติบุคคลมีสถานะเป็นบุคคลตามกฎหมาย เพียงแต่อยู่ภายใต้การกำกับดูแลและบริหารงานของบุคคลที่เรียกว่าผู้แทนนิติบุคคล[๑๔] ซึ่งบุคคลหรือกลุ่มบุคคลหรือคณะบุคคลที่จะมาอยู่

---

[๑๓] จาก *มาตรการทางกฎหมายในการพัฒนาทางเลือกสำหรับผู้กระทำผิดคดียาเสพติด เพื่อสนับสนุนการดำเนินงานตามข้อกำหนดกรุงเทพฯ (น.๖๒-๖๓),* โดย กอบกูล จันทวโร และคณะ, ๒๕๕๘, กรุงเทพฯ: กระทรวงยุติธรรม.

[๑๔] ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา ๖๖ นิติบุคคลย่อมมีสิทธิและหน้าที่ตามบทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายนี้หรือกฎหมายอื่น ภายในขอบแห่งอำนาจหน้าที่หรือวัตถุประสงค์ดังได้บัญญัติหรือกำหนดไว้ในกฎหมาย ข้อบังคับ หรือตราสารจัดตั้ง

มาตรา ๗๐ นิติบุคคลต้องมีผู้แทนคนหนึ่งหรือหลายคน ทั้งนี้ ตามที่กฎหมาย ข้อบังคับ หรือตราสารจัดตั้งจะได้กำหนดไว้ ความประสงค์ของนิติบุคคลย่อมแสดงออกโดยผู้แทนของนิติบุคคล

ในฐานะผู้แทนนิติบุคคลทำหน้าที่เป็นมันสมองกำหนดนโยบายและแสดงเจตนาออกแทนนิติบุคคลได้นั้น ไม่ใช่คนทุกคนที่อยู่ในองค์กรธุรกิจ แต่จะต้องเป็นผู้ที่มีบทบาทหน้าที่ทั้งตามข้อกฎหมายและตามข้อเท็จจริงประกอบกัน ซึ่งเมื่อผู้แทนนิติบุคคลใดได้รับมอบหมายให้แสดงความประสงค์ การกระทำและรวมไปถึงเจตนาต่างๆ แทนนิติบุคคลแล้ว ต้องมีข้อผูกมัดผูกพันให้ต้องรับผิดชอบต่อการกระทำต่อความประสงค์ที่ผู้แทนนิติบุคคลนั้นได้แสดงออกไปแทนนิติบุคคล ซึ่งหากไปละเมิดสิทธิของบุคคลอื่น นิติบุคคลและผู้แทนนิติบุคคลก็ย่อมต้องรับผิดชอบในผลแห่งการกระทำละเมิดนั้น แต่ทั้งนี้ การตรากฎหมายในอดีตที่ผ่านมาและยังคงมีผลบังคับใช้ให้ต้องผูกความรับผิดของผู้แทนนิติบุคคลเข้ากับนิติบุคคลเพียงเพราะสถานะที่ตนดำรงอยู่เพียงเท่านั้น ไม่ได้พิจารณาไปที่การกระทำหรือข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นตามหลักความรับผิดในทางอาญายังคงมีผลบังคับอยู่ก่อนที่จะมีคำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญในปี พ.ศ. ๒๕๕๕ ออกมา ตัวอย่างบทกฎหมายที่กำหนดความผิดไว้บนข้อสันนิษฐานความผิดเชื่อมโยงความผิดของผู้แทนนิติบุคคลเข้ากับนิติบุคคลก่อนการประกาศแก้ไขบทบัญญัติบางมาตราในกฎหมายจำนวนเจ็ดสิบหกฉบับตามพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมบทบัญญัติแห่งกฎหมายที่เกี่ยวกับความรับผิดในทางอาญาของผู้แทนนิติบุคคล พ.ศ. ๒๕๖๐ อาทิเช่น พระราชบัญญัติสถานบริการ พ.ศ. ๒๕๐๙ ซึ่งแก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติสถานบริการ (ฉบับที่ ๔) พ.ศ. ๒๕๔๖ มาตรา ๒๘/๔[๑๕], พระราชบัญญัติองค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก พ.ศ. ๒๕๑๐ มาตรา ๓๓[๑๖], พระราชบัญญัติสิทธิบัตร พ.ศ. ๒๕๒๒ มาตรา ๘๘[๑๗], พระราชบัญญัติคุ้มครองผู้บริโภค พ.ศ. ๒๕๒๒ มาตรา ๕๙[๑๘], พระราชบัญญัติโรงงาน พ.ศ. ๒๕๓๕ มาตรา ๖๓[๑๙], พระราชบัญญัติว่าด้วยราคาสินค้าและบริการ พ.ศ. ๒๕๔๒ มาตรา ๔๒[๒๐], พระราชบัญญัติการดูแลผลประโยชน์ของคู่สัญญา

---

[๑๕] พระราชบัญญัติสถานบริการ พ.ศ. ๒๕๐๙ ซึ่งแก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติสถานบริการ (ฉบับที่ ๔) พ.ศ. ๒๕๔๖ มาตรา ๒๘/๔ (เดิม) บัญญัติว่า "ในกรณีที่ผู้กระทำความผิดตามพระราชบัญญัตินี้เป็นนิติบุคคล กรรมการ ผู้จัดการ หรือบุคคลใดซึ่งรับผิดชอบในการดำเนินงานของนิติบุคคลนั้น ต้องรับโทษตามที่บัญญัติไว้สำหรับความผิดนั้นๆ ด้วย เว้นแต่จะพิสูจน์ได้ว่าตนมิได้มีส่วนในการกระทำความผิดของนิติบุคคลนั้น"

[๑๖] พระราชบัญญัติองค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก พ.ศ. ๒๕๑๐ มาตรา ๓๓ (เดิม) บัญญัติว่า "ผู้ใดมิใช่ในกิจการของ อผศ. หรือโดยมิได้รับอนุญาตเป็นหนังสือจาก อผศ. ใช้ชื่อหรือถ้อยคำในประการที่น่าจะทำให้ประชาชนเข้าใจว่าเป็นกิจการของ อผศ. หรือเกี่ยวเนื่องกับกิจการของ อผศ. ต้องระวางโทษจำคุกไม่เกินหนึ่งปี หรือปรับไม่เกินสองพันบาท หรือทั้งจำทั้งปรับ

นิติบุคคลใดมิใช่กระทรวง ทบวง กรม หรือโดยมิได้รับอนุญาตเป็นหนังสือจาก อผศ. ใช้คำว่า "อผศ." "ทหารผ่านศึก" "ผ่านศึก" "นอกประจำการ" หรือคำว่า "ทหาร" เป็นชื่อหรือประกอบชื่อของนิติบุคคลนั้น ให้ถือว่าผู้จัดการหรือผู้แทนของนิติบุคคลนั้น กระทำการดังกล่าวในวรรคหนึ่ง"

[๑๗] พระราชบัญญัติสิทธิบัตร พ.ศ. ๒๕๒๒ มาตรา ๘๘ (เดิม) บัญญัติว่า "ในกรณีที่ผู้กระทำความผิดซึ่งต้องรับโทษตามพระราชบัญญัตินี้เป็นนิติบุคคล ผู้ดำเนินกิจการหรือผู้แทนของนิติบุคคลนั้น ต้องรับโทษตามที่กฎหมายกำหนดสำหรับความผิดนั้น ๆ ด้วย เว้นแต่จะพิสูจน์ได้ว่าการกระทำของนิติบุคคลนั้นได้กระทำโดยตนมิได้รู้เห็นหรือยินยอมด้วย"

[๑๘] พระราชบัญญัติคุ้มครองผู้บริโภค พ.ศ. ๒๕๒๒ มาตรา ๕๙ (เดิม) บัญญัติว่า "ในกรณีที่ผู้กระทำความผิดซึ่งต้องรับโทษตามพระราชบัญญัตินี้เป็นนิติบุคคล กรรมการหรือผู้จัดการหรือผู้รับผิดชอบในการดำเนินการของนิติบุคคลนั้นต้องรับโทษตามที่กฎหมายกำหนดสำหรับความผิดนั้น ๆ ด้วย เว้นแต่จะพิสูจน์ได้ว่าตนมิได้มีส่วนในการกระทำความผิดของนิติบุคคลนั้น"

[๑๙] พระราชบัญญัติโรงงาน พ.ศ. ๒๕๓๕ มาตรา ๖๓ (เดิม) บัญญัติว่า "ในกรณีที่ห้างหุ้นส่วน บริษัท หรือนิติบุคคลอื่นกระทำความผิดตามพระราชบัญญัตินี้ กรรมการ ผู้จัดการหรือบุคคลใดซึ่งรับผิดชอบในการกระทำอันเป็นความผิดนั้น ต้องระวางโทษตามที่บัญญัติไว้สำหรับความผิดนั้น ๆ ด้วย เว้นแต่จะพิสูจน์ได้ว่าการกระทำนั้นได้กระทำโดยตนมิได้รู้เห็นหรือยินยอมด้วย"

[๒๐] พระราชบัญญัติว่าด้วยราคาสินค้าและบริการ พ.ศ. ๒๕๔๒ มาตรา ๔๒ (เดิม) บัญญัติว่า "ในกรณีที่ผู้กระทำความผิดซึ่งต้องรับโทษตามพระราชบัญญัตินี้ เป็นนิติบุคคล ให้กรรมการผู้จัดการ หุ้นส่วนผู้จัดการ หรือผู้ซึ่งรับผิดชอบในการดำเนินงานของนิติบุคคลในเรื่องนั้น ต้องรับโทษตามที่บัญญัติไว้สำหรับความผิดนั้น ๆ ด้วย เว้นแต่จะพิสูจน์ได้ว่าการกระทำนั้นได้กระทำโดยตนมิได้รู้เห็นหรือยินยอม หรือตนได้จัดการตามสมควรเพื่อป้องกันมิให้เกิดความผิดนั้นแล้ว"

พ.ศ. ๒๕๕๑ มาตรา ๕๐[๒๑], พระราชบัญญัติกองทุนการออมแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๔ มาตรา ๖๒[๒๒] เป็นต้น ทั้งนี้ ในทางกฎหมายมีข้อพิจารณาถึงเหตุผลความจำเป็นที่ต้องบัญญัติข้อสันนิษฐานความรับผิดทางอาญาไว้ แม้ว่ากฎหมายในลักษณะนี้จะส่งผลกระทบต่อสิทธิและเสรีภาพของประชาชนก็ตาม แต่ก็มีเหตุผลบางประการที่จำเป็นต้องใช้ข้อสันนิษฐาน อาจพอสรุปได้ดังต่อไปนี้[๒๓]

(๑) ความชอบธรรมของข้อสันนิษฐาน เนื่องจากข้อสันนิษฐานในทางอาญาแตกต่างจากข้อสันนิษฐานทางแพ่งอยู่ตรงที่ข้อสันนิษฐานทางแพ่งไม่มีผลกระทบต่อสิทธิเสรีภาพในเนื้อตัวร่างกายของคู่ความ ดังนั้นฝ่ายนิติบัญญัติอาจกำหนดข้อสันนิษฐานขึ้นโดยเหตุผลใดๆ ก็ได้ แม้กระทั่งเพื่อสนองนโยบายฝ่ายบริหาร แต่ข้อสันนิษฐานทางอาญาจะมีผลกระทบต่อสิทธิและเสรีภาพในเนื้อตัวร่างกายของจำเลย เพราะทำให้จำเลยเสี่ยงที่จะถูกลงโทษจำคุกมากยิ่งขึ้น การกำหนดข้อสันนิษฐานทางอาญา จึงมิอาจกระทำเพื่อสนองความต้องการของฝ่ายบริหารเพียงอย่างเดียวได้ หากแต่จะต้องคำนึงถึงความเป็นธรรมแก่จำเลยในการกำหนดข้อสันนิษฐานนั้นด้วย

(๒) ความเป็นไปได้ข้อสันนิษฐานนั้น ถือเป็นหัวใจของข้อสันนิษฐานความรับผิดทางอาญา ทั้งนี้เนื่องจากข้อสันนิษฐานความรับผิดทางอาญาเป็นบทบัญญัติของกฎหมาย มีวัตถุประสงค์ในการลดภาระการพิสูจน์คดีของรัฐด้วยการวางเงื่อนไขการพิสูจน์ข้อเท็จจริงในคดีอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อโยงไปถึงข้อเท็จจริงอีกอย่างหนึ่ง ดังนั้น ข้อสันนิษฐานความรับผิดทางอาญาจึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องประกอบขึ้นด้วย หลักการ เหตุผลและความน่าเชื่อถือ

(๓) เพื่อแก้ปัญหาความยากลำบากในการแสวงหาพยานหลักฐานให้เพียงพอ เพื่อลงโทษผู้กระทำความผิดของรัฐ ทั้งนี้ เนื่องจากตามปกติในคดีมีหลักอาญาทั่วไปว่าฝ่ายรัฐ ซึ่งเป็นฝ่ายโจทก์จะต้องพิสูจน์องค์ประกอบความผิดให้ครบถ้วนและพิสูจน์ว่าจำเลยเป็นผู้กระทำความผิดจนปราศจากมูลเหตุอันสงสัยตามสมควร มาตรฐานการพิสูจน์เช่นนี้ใช้กับคดีอาญาทุกคดี โดยมีเหตุผลเพื่อคุ้มกันคนบริสุทธิ์มิให้ต้องถูกลงโทษ แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ทำให้เจ้าหน้าที่ในกระบวนการยุติธรรมต้องทำงานหนักในการรวบรวมพยานหลักฐานให้เพียงพอและน่าเชื่อถือพอที่ศาลจะลงโทษได้ ซึ่งในคดีบางประเภท เช่น คดียาเสพติด เป็นต้น อาจจะหาพยานหลักฐานได้ยากตามสภาพของคดี ทำให้คนทำผิดสามารถหลุดรอดจากการลงโทษตามกระบวนการยุติธรรมได้ วิธีการแก้ไขของฝ่ายรัฐก็คือลดมาตรการพิสูจน์ข้อเท็จจริงในความผิดประเภทนั้นลง เพื่อทำให้การรวบรวมพยานหลักฐานทำได้ง่ายขึ้น ซึ่งวิธีการลดมาตรฐานการพิสูจน์ข้อเท็จจริงที่ง่ายที่สุดก็คือ การออกกฎหมายกำหนดข้อ

---

[๒๑] พระราชบัญญัติการดูแลผลประโยชน์ของคู่สัญญา พ.ศ. ๒๕๕๑ มาตรา ๕๐ (เดิม) บัญญัติว่า “ในกรณีที่ผู้กระทำความผิดในส่วนที่ ๒ นี้ ยกเว้นมาตรา ๔๘ เป็นนิติบุคคล กรรมการ ผู้จัดการ หรือบุคคลผู้มีอำนาจในการจัดการของนิติบุคคลนั้น ต้องรับโทษตามที่บัญญัติไว้สำหรับความผิดนั้น ๆ ด้วย เว้นแต่จะพิสูจน์ได้ว่าตนมิได้มีส่วนในการกระทำความผิดนั้น หรือตนได้จัดการตามสมควรเพื่อป้องกันมิให้เกิดความผิดนั้นแล้ว”

[๒๒] พระราชบัญญัติกองทุนการออมแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๔ มาตรา ๖๒ (เดิม) บัญญัติว่า “ผู้ได้รับมอบหมายให้จัดการเงินของกองทุนรายใดไม่ปฏิบัติตามมาตรา ๕๗ วรรคสาม ต้องระวางโทษปรับไม่เกินสองล้านบาท และปรับอีกไม่เกินวันละหนึ่งแสนห้าหมื่นบาทจนกว่าจะได้ปฏิบัติให้ถูกต้อง

ในกรณีที่ผู้ได้รับมอบหมายให้จัดการเงินของกองทุนกระทำความผิดตามวรรคหนึ่ง กรรมการผู้จัดการ หรือบุคคลใดซึ่งรับผิดชอบในการดำเนินงานของผู้ได้รับมอบหมายให้จัดการเงินของกองทุนนั้นต้องระวางโทษจำคุกไม่เกินสามปี หรือปรับไม่เกินสองล้านบาทหรือทั้งจำทั้งปรับ เว้นแต่จะพิสูจน์ได้ว่าตนมิได้มีส่วนในการกระทำความผิดของผู้ได้รับมอบหมายให้จัดการเงินของกองทุนนั้นด้วย”

[๒๓] จาก *ขอบเขตการกำหนดข้อสันนิษฐานความรับผิดทางอาญาของผู้แทนนิติบุคคล (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต)* (น.๘๐-๘๓), โดย ณัฐวสา ฉัตรไพฑูรย์, ๒๕๓๖, กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สันนิษฐานเพื่อให้เจ้าพนักงานของรัฐไม่ต้องพิสูจน์ข้อเท็จจริงที่รับการสันนิษฐานซึ่งมักเป็นองค์ประกอบความผิดที่หาพยานหลักฐานยาก แต่ให้พิสูจน์ข้อเท็จจริงที่เป็นเงื่อนไขของการสันนิษฐานอันสามารถสืบพยานง่ายกว่าแทน ดังนี้ เจ้าพนักงานสามารถจับกุมลงโทษผู้กระทำผิดได้มากขึ้น

(๔) เพื่อประหยัดเวลาและค่าใช้จ่ายในการดำเนินคดี ด้วยการนำข้อเท็จจริงที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดมาบัญญัติเป็นข้อสันนิษฐาน ซึ่งข้อเท็จจริงที่เป็นเงื่อนไขการสันนิษฐานนั้นจะนำสืบได้ง่าย เสียค่าใช้จ่ายน้อย และดำเนินคดีได้รวดเร็วกว่าข้อเท็จจริงที่รับการสันนิษฐานมาก และเมื่อข้อเท็จจริงที่เป็นเงื่อนไขเกิดขึ้นแล้วมีความเป็นได้สูงมากที่ข้อเท็จจริงที่รับการสันนิษฐานจะต้องเกิดขึ้นด้วย ดังนี้ แทนที่คู่ความจะต้องเสียเวลา เสียค่าใช้จ่ายนำสืบข้อเท็จจริงที่รับการสันนิษฐาน กฎหมายจึงกำหนดเป็นข้อสันนิษฐานขึ้นมาเพื่อให้คู่ความสืบพยานเพียงพิสูจน์ข้อเท็จจริงที่เป็นเงื่อนไขซึ่งทำได้สะดวกและประหยัดกว่า เช่น ข้อสันนิษฐานความรับผิดตามพระราชบัญญัติยาเสพติดให้โทษ พ.ศ. ๒๕๒๒ มาตรา ๑๕ วรรคสาม ที่ว่าการผลิต นำเข้า ส่งออก หรือมีไว้ในครอบครองซึ่งยาเสพติดให้โทษในประเภท ๑ ตามปริมาณที่กฎหมายกำหนดไว้ ให้ถือว่าเป็นการผลิต นำเข้า ส่งออก หรือมีไว้ในครอบครองเพื่อจำหน่าย อย่างกรณีของเฮโรอีนนั้น ในการร่างคงเห็นว่าผู้ที่ครอบครองเฮโรอีนปริมาณมากถึงขนาดที่กฎหมายบัญญัติห้ามไว้คงมิได้มีไว้เพื่อเสพหรือใช้ส่วนตัว และมีความเป็นไปได้สูงที่จะมีไว้เพื่อจำหน่าย ถ้าไม่บัญญัติข้อสันนิษฐานไว้โจทก์ก็จะต้องนำสืบถึงเจตนาพิเศษของจำเลยหรือสืบว่าจำหน่ายเฮโรอีนจำนวนนั้น ซึ่งต้องเสียกำลังคนเสียเวลาเสียค่าใช้จ่ายมาก แต่ถ้ามีข้อสันนิษฐานไว้เพียงแต่จับจำเลยได้ขณะครอบครองก็ลงโทษฐานเพื่อจำหน่ายได้แล้ว เป็นต้น

(๕) เพื่อขจัดความไม่ยุติธรรมที่อาจเกิดขึ้นในการดำเนินคดี เนื่องจากคู่ความฝ่ายหนึ่งมีความได้เปรียบอย่างมากในการพิสูจน์ข้อเท็จจริงข้อใดข้อหนึ่ง กฎหมายจึงหาทางแก้ไขความไม่สมดุลโดยการกำหนดข้อสันนิษฐานให้เป็นคุณแก่ฝ่ายที่เสียเปรียบเพื่อให้ฝ่ายที่สะดวกกว่าหรือรู้เห็นข้อเท็จจริงฝ่ายเดียวเป็นฝ่ายต้องมีหน้าที่นำพยานหลักฐานมาแสดงเพื่อพิสูจน์ความจริง

(๖) เพื่อสนับสนุนนโยบายการปราบปรามอาชญากรรม

ถึงแม้จะมีความจำเป็นบางประการตามที่ได้ยกมาข้างต้น ผู้เขียนเห็นว่า ความรับผิดทางอาญาของผู้แทนนิติบุคคล ไม่ควรที่จะผูกเข้ากับสถานะที่ตนดำรงอยู่ในนิติบุคคลนั้น จนเป็นที่มาของความผิดและความรับผิดในสิ่งที่ตนไม่ได้คิดหรือแสดงเจตนาลงมือกระทำ แต่เพราะถูกกำหนดไว้ด้วยบทบัญญัติข้อสันนิษฐานตามกฎหมายให้ต้องเป็นความผิด ส่วนจะเปิดโอกาสให้พิสูจน์ความผิดได้หรือไม่ขึ้นอยู่กับว่าเป็นข้อสันนิษฐานเด็ดขาดหรือไม่เด็ดขาด แต่บทกฎหมายที่เป็นข้อสันนิษฐานความผิดของผู้แทนนิติบุคคลที่ยกมาก่อนนี้ส่วนใหญ่จะเป็นข้อสันนิษฐานตามกฎหมายที่ไม่เด็ดขาดเปิดโอกาสให้พิสูจน์ตนเอง คือในกรณีที่ผู้กระทำความผิดซึ่งต้องรับโทษตามกฎหมายเป็นนิติบุคคลแล้ว ก็จะให้กรรมการผู้จัดการ หุ้นส่วนผู้จัดการ หรือผู้ซึ่งรับผิดชอบในการดำเนินงานของนิติบุคคลในเรื่องนั้น ต้องรับโทษตามที่บัญญัติไว้สำหรับความผิดนั้นด้วย เว้นแต่จะพิสูจน์ได้ว่าการกระทำนั้นได้กระทำโดยตนมิได้รู้เห็นหรือยินยอม หรือตนได้จัดการตามสมควรเพื่อป้องกันมิให้เกิดความผิดนั้นแล้ว ซึ่งการเปิดโอกาสให้พิสูจน์ตนเองได้ตามข้อสันนิษฐานตามกฎหมายเป็นคนละกรณีกับการสันนิษฐานความผิดอย่างชัดแจ้ง การตรากฎหมายลักษณะนี้ไปยึดโยงกับสถานะให้ผู้ที่เป็นผู้แทนนิติบุคคลต้องมี

ความผิดตามนิติบุคคลไปด้วยทั้งหมดไม่มีกรณียกเว้น เป็นกฎหมายที่ไม่ชอบธรรม การสันนิษฐานความผิดกับข้อสันนิษฐานตามกฎหมายเป็นคนละกรณีกัน การสันนิษฐานความผิดเราต้องพิจารณาไปตามหลักความรับผิดในทางแพ่งหรือทางอาญา ไม่ใช่ไปสันนิษฐานให้ผิดเพราะมีสถานะเป็นผู้ต้องรับผิดอยู่ในนิติบุคคลเพียงแค่นั้น โดยเฉพาะตามหลักความรับผิดทางอาญา บุคคลจะต้องรับผิดในทางอาญาก็ต่อเมื่อได้กระทำโดยเจตนา เว้นแต่จะได้กระทำโดยประมาท ในกรณีที่กฎหมายบัญญัติให้ต้องรับผิดเมื่อได้กระทำโดยประมาท หรือเว้นแต่ในกรณีที่กฎหมายบัญญัติไว้โดยแจ้งชัดให้ต้องรับผิดแม้ได้กระทำโดยไม่มีเจตนา ที่ต้องเกิดจากการแสดงเจตนาของผู้แทนนิติบุคคลเองโดยตรง กล่าวคือ ผู้แทนนิติบุคคลในนิติบุคคลได้กระทำความผิดด้วยตนเอง หรือไปร่วมกระทำความผิดกับผู้อื่น หรือไปมีส่วนร่วมรู้เห็นเป็นใจในการกระทำความผิดของนิติบุคคล ตามหลักความรับผิดในทางอาญาเช่นนี้จึงเป็นความชอบธรรมตามกฎหมายที่ผู้แทนนิติบุคคลต้องรับผิดและต้องถูกลงโทษสำหรับความผิดที่ตนได้กระทำลงไป ทั้งยังสอดคล้องกับหลักนิติธรรมอีกทางหนึ่งด้วย ดังนี้ การที่ศาลรัฐธรรมนูญได้มีคำวินิจฉัยที่ศาลรัฐธรรมนูญที่ ๑๒/๒๕๕๕, ที่ ๕/๒๕๕๖, ที่ ๑๐/๒๕๕๖, ที่ ๑๑/๒๕๕๖, และที่ ๑๙-๒๐/๒๕๕๖ ว่าเฉพาะในส่วนที่สันนิษฐานให้กรรมผู้จัดการ หุ้นส่วนผู้จัดการ ผู้แทนนิติบุคคลหรือผู้ซึ่งรับผิดชอบในการดำเนินการของนิติบุคคลนั้น ต้องรับโทษตามที่บัญญัติไว้สำหรับความผิดนั้นด้วย โดยไม่ปรากฏว่ามีการกระทำหรือมีเจตนาประการใดอันเกี่ยวกับการกระทำความผิดของนิติบุคคลนั้น เป็นบทบัญญัติที่ขัดแย้งต่อรัฐธรรมนูญ(ฉบับปี ๒๕๕๐) มาตรา ๓๙ วรรคสอง เป็นอันใช้บังคับไม่ได้ตามมาตรา ๖ ผู้เขียนเห็นว่า เป็นเรื่องถูกต้องชอบธรรมตามหลักสิทธิมนุษยชนและหลักนิติธรรมแล้ว แม้ว่าความเห็นในคำวินิจฉัยเหล่านี้จะเป็นความเห็นเสียงข้างมากก็ตาม เพราะท้ายที่สุดแล้วผลจากคำวินิจฉัยของศาลรัฐธรรมนูญ ฝ่ายนิติบัญญัติก็ได้นำมาพิจารณาเป็นแนวทางในการแก้ไขกฎหมายดังที่ปรากฏอยู่ในเหตุผลทางกฎหมายท้ายพระราชบัญญัติ นั่นคือ แต่เดิมวางหลักสันนิษฐานความรับผิดของผู้แทนนิติบุคคลยึดติดกับสถานะในนิติบุคคลนั้นให้กลับมาตั้งอยู่บนหลักความชอบธรรมในกฎหมายจำนวนเจ็ดสิบหกฉบับซึ่งรวมกฎหมายที่ศาลรัฐธรรมนูญมีคำวินิจฉัยไป (แต่ไม่รวมถึงพระราชบัญญัติขายตรงและตลาดแบบตรง พ.ศ. ๒๕๔๕ มาตรา ๕๔ ซึ่งกฎหมายฉบับนี้แยกพิจารณาออกมาและกำลังอยู่ในระหว่างการพิจารณาของสภานิติบัญญัติแห่งชาติ) ดังที่ปรากฏตามพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมบทบัญญัติแห่งกฎหมายที่เกี่ยวกับความรับผิดในทางอาญาของผู้แทนนิติบุคคล พ.ศ. ๒๕๖๐ สรุปใจความบทกฎหมายที่แก้ไขทั้งหมดนี้ได้ว่า ความประสงค์ของนิติบุคคลยังคงแสดงออกผ่านทางผู้แทนของนิติบุคคลอยู่และยังคงต้องรับผิดและมีความผิดในกรณีที่ผู้กระทำความผิดเป็นนิติบุคคลได้นั้น ต้องปรากฏความว่าการกระทำความผิดของนิติบุคคลเกิดจากการสั่งการหรือการกระทำของผู้แทนนิติบุคคล หรือในกรณีที่ผู้แทนนิติบุคคลมีหน้าที่ต้องสั่งการหรือกระทำการและละเว้นไม่สั่งการหรือไม่กระทำการจนเป็นเหตุให้นิติบุคคลนั้นกระทำความผิด ในกรณีเหล่านี้ผู้แทนนิติบุคคลจะต้องรับผิดตามที่บัญญัติไว้สำหรับความผิดนั้นด้วย

สรุปคำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญ

ที่ผ่านมาศาลรัฐธรรมนูญได้พิจารณาวินิจฉัยและมีความเห็นในกรณีเกี่ยวกับข้อสันนิษฐานความรับผิดของผู้แทนนิติบุคคลไว้เป็นจำนวน ๖ เรื่อง ซึ่งขณะนั้นทั้งหกเรื่องยังคงบังคับใช้หลักการหลักกฎหมายตามที่บัญญัติไว้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐ อยู่ ได้แก่

๑. คำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญที่ ๑๒/๒๕๕๕ เป็นกรณีพิจารณาว่าพระราชบัญญัติขายตรงและตลาดแบบตรง พ.ศ. ๒๕๔๕ มาตรา ๕๔ ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา ๓๙ วรรคสอง มาตรา ๔๐(๕) ประกอบมาตรา ๓๐ หรือไม่

ศาลรัฐธรรมนูญโดยมติเสียงข้างมาก ๕ ต่อ ๔ วินิจฉัยว่า พระราชบัญญัติขายตรงและตลาดแบบตรง พ.ศ. ๒๕๔๕ มาตรา ๕๔ เฉพาะในส่วนที่สันนิษฐานให้กรรมการผู้จัดการ ผู้จัดการ หรือบุคคลใดซึ่งรับผิดชอบในการดำเนินงานของนิติบุคคลนั้น ต้องรับโทษทางอาญาร่วมกับการกระทำความผิดของนิติบุคคลโดยไม่ปรากฏว่ามีการกระทำหรือเจตนาประการใดอันเกี่ยวกับการกระทำความผิดของนิติบุคคลนั้น ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา ๓๙ วรรคสอง

๒. คำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญที่ ๕/๒๕๕๖ เป็นกรณีผู้ตรวจการแผ่นดินเสนอเรื่องขอให้ศาลรัฐธรรมนูญพิจารณาวินิจฉัยตามรัฐธรรมนูญ มาตรา ๒๔๕ (๑) ว่า พระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ พ.ศ. ๒๕๓๗ มาตรา ๗๔ มีปัญหาเกี่ยวกับความชอบด้วยรัฐธรรมนูญ มาตรา ๓๙ วรรคสอง หรือไม่

ศาลรัฐธรรมนูญโดยมติเสียงข้างมาก ๖ ต่อ ๓ วินิจฉัยว่า พระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ พ.ศ. ๒๕๓๗ มาตรา ๗๔ เฉพาะในส่วนที่สันนิษฐานให้กรรมการ หรือผู้จัดการทุกคนของนิติบุคคลนั้นเป็นผู้ร่วมกระทำผิดกับนิติบุคคลนั้น โดยไม่ปรากฏว่ามีส่วนเกี่ยวข้อง อย่างใดอย่างหนึ่งกับการกระทำความผิดของนิติบุคคลนั้น ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา ๓๙ วรรคสอง

๓. คำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญที่ ๑๐/๒๕๕๖ เป็นกรณีพิจารณาว่าพระราชบัญญัติประกอบกิจการโทรคมนาคม พ.ศ. ๒๕๔๔ มาตรา ๗๘ ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา ๓๙ วรรคสอง มาตรา ๔๐(๕) และมาตรา ๓๐ หรือไม่

ศาลรัฐธรรมนูญโดยมติเสียงข้างมาก ๕ ต่อ ๓ วินิจฉัยว่า พระราชบัญญัติประกอบกิจการโทรคมนาคม พ.ศ. ๒๕๔๔ มาตรา ๗๘ เฉพาะในส่วนที่สันนิษฐานให้กรรมการผู้จัดการ ผู้จัดการ หรือบุคคลใดซึ่งรับผิดชอบในการดำเนินงานของนิติบุคคลนั้น ต้องรับโทษทางอาญาร่วมกับการกระทำความผิดของนิติบุคคลโดยไม่ปรากฏว่ามีการกระทำหรือเจตนาประการใดอันเกี่ยวกับการกระทำความผิดของนิติบุคคลดังกล่าว เป็นบทบัญญัติที่ขัดแย้งต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา ๓๙ วรรคสอง

๔. คำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญที่ ๑๑/๒๕๕๖ เป็นกรณีพิจารณาว่าพระราชบัญญัติสถานบริการ พ.ศ. ๒๕๐๙ มาตรา ๒๘/๔ ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา ๓๙ วรรคสอง หรือไม่

ศาลรัฐธรรมนูญโดยมติเสียงข้างมาก ๔ ต่อ ๓ วินิจฉัยว่า พระราชบัญญัติสถานบริการ พ.ศ. ๒๕๐๙ มาตรา ๒๘/๔ เฉพาะในส่วนที่สันนิษฐานให้กรรมการ ผู้จัดการ หรือบุคคลใดซึ่งรับผิดชอบในการดำเนินงานของนิติบุคคลนั้น ต้องรับโทษตามที่บัญญัติไว้สำหรับความผิดนั้นๆ ด้วยโดยไม่ปรากฏว่ามีการกระทำหรือเจตนาประการใดอันเกี่ยวกับการกระทำความผิดของนิติบุคคลนั้น เป็นบทบัญญัติที่ขัดแย้งต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา ๓๙ วรรคสอง

๕. คำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญที่ ๑๙-๒๐/๒๕๕๖ เป็นกรณีพิจารณาว่าพระราชบัญญัติปุ๋ย พ.ศ. ๒๕๑๘ มาตรา ๗๒/๕ ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา ๓๙ วรรคสอง มาตรา ๔๐(๕) และมาตรา ๓๐ หรือไม่

ศาลรัฐธรรมนูญโดยมติเสียงข้างมาก ๕ ต่อ ๔ วินิจฉัยว่า พระราชบัญญัติปุ๋ย พ.ศ. ๒๕๑๘ มาตรา ๗๒/๕ เฉพาะในส่วนที่สันนิษฐานให้กรรมการผู้จัดการ หุ้นส่วนผู้จัดการ ผู้แทนนิติ

บุคคล หรือผู้ซึ่งรับผิดชอบในการดำเนินงานของนิติบุคคลนั้น ต้องรับโทษตามที่บัญญัติไว้สำหรับความผิดนั้นๆ ด้วย โดยไม่ปรากฏว่ามีการกระทำหรือเจตนาประการใดอันเกี่ยวกับการกระทำความผิดของนิติบุคคลนั้น เป็นบทบัญญัติที่ขัดแย้งต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา ๓๙ วรรคสอง

บรรณานุกรม

กอบกูล จันทวโร และคณะ. (๒๕๕๘). *มาตรการทางกฎหมายในการพัฒนาทางเลือกสำหรับผู้กระทำผิดคดียาเสพติด เพื่อสนับสนุนการดำเนินงานตามข้อกำหนดกรุงเทพฯ.* กรุงเทพฯ: กระทรวงยุติธรรม.

คณะทำงานพัฒนาระบบการติดตามและประเมินสถานการณ์สิทธิมนุษยชน. (๒๕๕๘). *รายงานการประเมินสถานการณ์สิทธิมนุษยชนในประเทศไทยปี ๒๕๕๘.* กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชน.

ณัฐวสา ฉัตรไพฑูรย์. (๒๕๓๖). *ขอบเขตการกำหนดข้อสันนิษฐานความรับผิดทางอาญาของผู้แทนนิติบุคคล* (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐.

วัส ติงสมิตร. (๕ กรกฎาคม ๒๕๖๐). *สิทธิมนุษยชนกับสังคมไทยและสังคมโลก.* เอกสารประกอบการบรรยายหลักสูตรหลักนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตย รุ่นที่ ๕.

วิชัย ศรีรัตน์. (๒๕๕๖). *คำถาม-คำตอบ เกี่ยวกับตัวชี้วัดสิทธิมนุษยชน.* กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชน.

ศุภกิจ แย้มประชา. (๒๕๕๘). *มองกระบวนการยุติธรรมทางอาญาผ่านการศึกษาเปรียบเทียบ (The Thai Criminal Justice System: A Comparative Perspective).* กรุงเทพฯ: เจริญรัฐ.

http://www.constitutionalcourt.or.th/